

Martin Heidegger: KAJ SE PRAVI MISLITI?

Prevedel Aleš Košar.

Uredil, strokovno pregledal in spremno besedo napisal Dean Komel.

Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.

ISBN: 978-961-237-932-2.

UDC: 141.319.8

»V mislenju je stalna le pot. In miselne poti skrivajo v sebi to skrivnostnost, da se po njih lahko giblremo naprej in nazaj in da nas celo pot nazaj šele vodi naprej [...]«
(Heidegger 1995a, 101)

Heideggrova knjiga *Kaj se pravi misliti?*, ki vsebuje besedilo njegovih prvih povojnih predavanj na freiburški univerzi v študijskem letu 1951/52, nam odpira obzorje poznega razvoja njegove misli, ob čemer se moramo vprašati, kaj pravzaprav mislimo s Heideggrovo »pozno mislijo«?¹ Katero *pozno* tu mislimo? Verjetno ne kakršnekoli, marveč tako, ki pripada *misli sami*. A vendar kako? Lahko pa tudi rečemo, da misel sama s svoje strani po neki lastni ali tuji nujnosti »pada« v poznost in je v tem smislu zgodovinsko pogojena. Od kod se jemlje ta pogojenost? Besedi »pogoj« in »zgodovinskost« sta tako kot besede

1 Besedilo je bilo deloma objavljeno v hrvaškem jeziku pod naslovom »Heidegger i filozofska kasnost« v prevodu M. Kopača (Šadić in Pešić 2017, 44–56).

»pogajati«, »god«, »dogajanje«, »zgodovina«, »ugajati«, »zgodaj« v slovenščini izpeljane iz ide. korena **ghedh* v pomenu »združiti«, »skupaj držati«, kar bi glede na naše začetno vprašanje pomenilo, da smo v pogledu poznosti mišljenja napoteni na *zgodnost* kot neki *pogoj njegove možnosti*. To še posebej velja, ko gre za »zgodnost« in »poznost« mišljenja v filozofiji, saj je od samega začetka vezana na strukturo *proteron-hysteron, a priori-a posteriori*, tako v ontološkem kot spoznavno-teoretskem aspektu, če je tako označevanje sploh relevantno, saj se glede strukture prej-kasneje prednostni vidik spoznanja ali obzorja biti določa šele na podlagi tistega, kar oboje po sebi sklaplja, recimo pri Platonu *idea tou agathou*; mimogrede, tudi v *agathon* najdemo etim. koren **ghedh* v pomenu »združiti«. Mar sintetična moč takega sklapljanja vključuje kak poseben *narek* tistega, čemur se pravi filozofsko »misliti«? Po tem nareku je to »misliti« po svoji imanentni resnici *zgodovinsko napoteno* kot izročilo, ki prinaša sporočilo (prim. Komel 2018).

330

Narek tega, kar je v tem pogledu resnično treba misliti, pa nam predhodno, v smislu tega, kar gre še pred mišljenjem, kaže v sklop *mišljenja in rekanja, govorice*, ki je kot vemo, posebna, če ne kar osrednja tema Heideggrove »pozne« misli, ki ji sam nadene obeležje *topologije b i t i, Topologie des Seyns*.² Domnevamo, da v tesni povezavi z izkustvom poznosti nekega mišljenja, ki jo narekuje zgodnost, s tem ko tudi sama porokuje njo. Tako med kratkimi zabeležkami, posebej izdanimi pod naslovom *Iz izkustva mišljenja*, sicer pa prosto raztresenimi v dnevniških beležkah *Črnih zvezkov*, ki se jim bomo v tem prispevku še posvetili, lahko preberemo: »Prihajamo prepozno za bogove, prepozno in prezgodaj za b i t. *Človek je njen začeti spev*.« Pa še: »Toda miselno

2 Obstaja tudi ne le dvojna, ampak trojna delitev Heideggrove miselne poti, ki jo je nekako sam opredelil s poudarkom sklopa smisel-resnica-kraj (prim. Heidegger 1995a, 81), ki si sledijo kot fundamentalna ontologija, bitna zgodovina in topologija biti. A že v *Biti in času* je »smisel« opredeljen kot kraj razkrivanja biti: »Pojem smisla zaobsega formalno ogrožje tega, kar nujno spada k temu, kar artikulira razumevajoča razlaga. *Smisel je prek predimetja, predvidika in predpojma strukturirano >na-kar< zasnutka, iz katerega razumemo nekaj kot nekaj*.« (Heidegger 1997, 213)

pesnjenje je v resnici topologija b i t i. Ta mu pove okraj njenega bistvovanja.«³

Izraz »pozno«⁴ ima dvojen pomen, enkrat z njim označuje nekaj, kar sledi zgodnejšemu ali prihaja iz oziroma od njega, a je gledano iz sedanjega stanja bolj »tu« in »zdaj« in tako »prej« glede na to, kar je odrinjeno nazaj kot preteklost »naše« sedanjosti; drugič pa mislimo s »poznim« tisto, kar glede na prejšnje pride *kasneje* po sosledju časa ali obdobja, zgodovine, in je potemtakem drugotno glede na to prvotno; prvotno je pri tem lahko vzeto kot izvor, vzrok ali poreklo, vsakič glede na potek, posledico ali nasledstvo drugotnega. No, v filozofiji kot principielnem mišljenju, ki ne le temelji na, marveč izhodiščno utemeljuje počela biti in načela uma, se to drugotno prikazuje kot *zgodovinska prvina prvotnega*. Kot principižno mišljenje je filozofija hkrati zgodovinska, kar se gotovo zdi nedopustno znanstveno protislovje, ki pa filozofijo ravno proslavi kot vednost, ki najprej ve zgolj to, da nič ne ve, vse ostalo pa sledi. Kot poudari Hegel v slavnem odlomku iz *Orisa filozofije pravice*, ki ga uvede z znamenitim rekom »*Hic Rhodus, hic salta*«: »Pojmiti to, kar *je*, je naloga filozofije, kajti to, kar *je*, je um. Kar zadeva individuum, je tako ali tako vsak *sin svojega časa*; tako je tudi filozofija *svoj čas, zajet v misli*. Prav tako noro si je domišljati, da kaka filozofija sega preko svojega pričujočega časa, kot da /lahko/ individuum preskoči svoj čas, skoči preko Rodosa.« (Hegel 2013, 24) Kar še podkrepi: »Da rečemo še besedo o *poučevanju*, kakšen bi svet moral biti, pa filozofija tako ali tako vedno pride prepozno. Kot *misel* sveta se v času pojavi šele, ko je dejanskost že dokončala svoj proces omike in se izgotovila.« (7)

Zgodovinska poznost je določujoča za obzorje filozofije, vendar pa to, da filozofija po merodajnem Heglovem stališču do bistvenega spoznanja prihaja

3 Prim. »Iz izkustva mislenja«, v: Heidegger 2015b, 315–321. Prevod zbirke Heideggrovih spisov *O umetnosti* (prev. Aleš Košar in Samo Krušič) je podal nujni pripravljalni okvir za prevod *Kaj se pravi misliti?*. Več o tem na povezavi: <https://4d.rtvlo.si/arhiv/ars-humana/174402164>. O vidiku prešivanja filozofskega, znanstvenega in literarnega razumevanja časa prim. Bilban 2012.

4 »Pslovan. **pozdbnō*. Sorodno in s stališča besedotvorja prvotnejše je stcslovan. *pozdě* 'pozno'. V pslovan. **pozdě* 'pozno' se je prvi člen razvil iz ide. **pos* 'po', ki se ohranja še v arkadsko-kiprsko gr. *pós* 'po, za', lit. *pàs* 'pri' in v nadaljnjih tvorbah arm. *əst* 'p o', lat. *post* 'po, za', stind. *pašćá* 'zadaj, pozneje' idr. (Be III, 99). Drugi element *-*dě* je verjetno prvotni mestn. korenskega samostalnika pslovan. *-*dō* (glej *prld'*) iz ide. korena **d^heh₁*- 'položiti'. Prvotni pomen pslovan. **pozdě* 'pozno' je torej *'pri tistem, ki je položen zadaj, pri kasnejšem.« (Snoj 2015)

z zamudo, ravno ne pomeni le, da pač nekako »prekasno pride«, saj je njena *zapoznelost bistvena za to, da luč resnice sploh zasije in iz lastne zgodnosti kaže pot naprej*. »Zgodovina filozofije nasprotno ne kaže niti kakega vztrajanja enostavne vsebine brez dodatka niti zgolj kakega poteka mirnega pristavljanja novih zakladov k že dobljenim, marveč se zdi, da ponuja prizorišče vedno prenavljajočih se predrugačenj celote, katerih skupna vez naposled tudi ni več le goli cilj [...]« (Hegel 1986, 27–28)

Filozofija je potemtakem prinujana – zato, da sploh lahko vzdrži *okret resnice* –, da vsakokrat in vedno znova opravi »korak nazaj«, če naj bi se, kot je merodajno pokazal Husserl na podlagi metode fenomenološke *epoché*, sploh lahko približala svoji zadevi in se primerno zadržala do nje, tj. da zadevno sledi temu, kar *ji je misliti*. Filozofija je ta *zadržek* – zadržanost in vzdržanost hkrati – in se kot taka poraja iz aporije, brezdelice, čudenja, pa tudi dvoma, zdvo mljenja, tesnobe in zgroženosti; no, Heidegger je v *Prispevkih za filozofijo* (*O dogodju*), ki jih je pisal sredi tridesetih let prejšnjega stoletja, po izrecnem avtorjevem napotilu pa so izšli desetletja kasneje in predstavljajo osrednje delo druge, t. i. bitnozgodovinske faze njegove misli, izrecno izpostavil *Verhaltenheit* kot temeljno razpoloženje vršenja filozofije v dobi dovršene metafizike (prim. Heidegger 1989, 33–36).

Husserla lahko vzamemo kot *zadnjega* filozofa iz velike tradicije, ki *proteron–hysteron* v zadevi mišljenja konceptualizira na *transcendentalni* ravni, ki vleče svoje poreklo od Kanta. A kdo je, kar zadeva samo prehajanje *proteron–hysteron*, važnejši, Kant ali Hegel? Ali je prvi najvažnejši v pogledu časa in drugi v zgodovinskosti? Morda, a kam potem postaviti, recimo, Schellinga ali Nietzscheja? Morda kar v umetnost? Vsi navedeni filozofi so še kako relevantni za Heideggro, posebej v *bitnozgodovinski* fazi njegove misli, ki sicer predhodi omenjeni »topološki« in se jo prav tako jemlje za poznejšo, kolikor sledi in nadgradi tisto prvo, ki doseže svoj vrh v *Biti in času* in se jo označuje kot »hermenevtiko fakticitete«, »analitiko eksistence«, »fundamentalno ontologijo« ali »hermenevtično fenomenologijo«. To bi nakazovalo, da Heidegger morda kot *prvi* postavlja *proteron–hysteron bistveno* drugače od filozofskega izročila, vendar sam ni nikoli, razen v kaki jezi, izražal pretenzije, da sporočilo lastne misli postavlja nad izročilo mišljenja filozofije. V tem smislu njegovo pozna ali zgodnja misel ne *naroča* ničesar, kar nekateri

celo pogrešajo kot etični moment Heideggrove filozofije in ta manko razglašajo za elementarni dokaz njene spodletelosti.

Treba je vzeti v zakup, da Heidegger v *Biti in času*, sledeč Kantovi in Husserlovi filozofski orientaciji, še vedno zastopa transcendentelni vidik filozofije, čeprav seveda v precej modificiranem kontekstu, ki naj šele pokaže mesto transcendentalnega v zasnutku filozofije.⁵ Tudi spisi takoj po *Biti in času* so namenjeni predvsem razdelavi tega konteksta, ki ga Heidegger, za razliko od *Biti in časa*, zdaj označuje kot »problem metafizike«, kot je naglašeno tudi v naslovu njegove tudi med novimi novokantovci še vedno nerazumljene knjige o Kantu (prim. Heidegger 1991). V zbirki razprav z naslovom *Wegmarken* (Heidegger 1978) so naznačeni vsi koraki te poti, ki se sicer strnejo v osrednjem spisu »O bistvu resnice«. Pred kratkim so bile poleg prve predavane različice spisa iz leta 1930 objavljene tudi vse nadaljnje (prim. Heidegger 2016, 327–427), prvič pa je predavanje izšlo sredi vojne leta 1942. Verjetno bi za analizo prehoda med zgodnjim in poznim Heideggrom zadostovala dovolj podrobna obravnava tega teksta (prim. Komel 1991, 128–149); v skladu z uvodnimi vprašanji glede »poznosti« in pogojevalne »zgodnosti« se vendar zdi umestno, da uberemo neko, vsaj na prvi pogled bolj posredno pot, ki jo kljub temu narekuje neka pozornost do bistvene napotitve, ki prihaja iz filozofije same.

»Poznost«, kolikor bistveno pripada filozofiji, tako da lahko govorimo o posebni *filozofski poznosti*, ki je pogojena z zgodnostjo njenega mišljenja, je namreč določilna za to, da se sploh najavi in pojavi neki »pozni Heidegger«. Heideggrova bitnozgodovinska miselna izkušnja, ki se jo datira nekje od srede tridesetih do srede štiridesetih let prejšnjega stoletja, ni nič drugega kot preizkušnja *poznosti* filozofije kot dovršitve metafizike in naznanila zgodnosti njenega mišljenja iz povesti *dogodja*, *Ereignis*. Kolikor je tako izkušena poznost za Heideggrovo misel odločilna do te mere, da določa sam njen tek, moramo seveda bi pozorni na to, kar se pravzaprav steka v njej, to pa ni nič manj kot

5 »Vsaka razklenjenost biti kot transcendensa je *transcendentalno* spoznanje. *Fenomenološka resnica (razklenjenost biti) je veritas transcendentalis.*« (Heidegger 1997, 66)

usoda Zahoda, ki razodeva neko svojstveno »poznost« filozofije.⁶ Na to razsežje, če ne celo presežnost, moramo nujno pomisliti, ko se sklicujemo na pozna dela takega filozofa, kot je Heidegger, namesto da, recimo, kot biografski podatek (!) navajamo, kako je bil »mislec biti«, brez pomisleka, seveda, ali je ta vzdevek za Heideggra sploh kakorkoli primeren; da ne omenjamo nedomišljenega in pogosto povsem naključnega navajanja Heideggrovih »ključnih besed«, kot so »bit«, »dopuščanje biti«, »tubit«, »eksistenca« ali »četrverje«, »dogodje« in »postavje«.

334

»Pozni« Heidegger se morda tudi spričo take možnosti ponarejanja (*Machenschaft*) izogiba (po)imenovanjem, označevanjem in navajanjem glede tega, kar je misliti, in se tudi odpove temu, da bi z oznako »filozofija« še najprej opredeljeval kot tisto, kar naj bi izpolnjevalo njegovo najlastnejše miselno prizadevanje, narekovano od zadeve same, ki po filozofskem izročilu nosi ime *biti*. A odpove se tudi in *prav* temu imenu »biti«, kar pa ne pomeni, da se odreče *zadevi* biti; *ta* stopi samo še bolj v ospredje, in sicer na ta način, da pušča za sabo sled svojega ozadja, to edino in samo pomeni *pustiti* biti, »*Seinlassen*« oziroma *pustiti* prisostvovati, »*Anwesenlassen*« (Heidegger 1988, 40). Kolikor se s tem kaže značilnost in *nagib* (*philia*) Heideggrove »pozne« miselne pripovedi (*Sage*), lahko rečemo, da tudi brisanje imena »filozofija« ne pomeni kar kakega njenega odpisa, marveč se s tem nareka neka odprtost za sporočilo njenega izročila; tu se ne zgolj distanciramo od filozofije, marveč stopimo v bližino z njo iz *dalje nedopovedljivega*, ki ga prinaša *dar* biti, kolikor ga seveda zmoremo sprejemati kot *dar* tega, kar se bistveno *jemlje*. V tej povezavi je za »poznega« Heideggra značilna tudi povednost najpreprostejših *terminov* (kolikor ob tem polno slišimo latinsko *terminus*), kot so *človek*, *reč*, *govorica*, *svet* ... predvsem pa »*Denken*«, ki se v fazi *Biti in časa* konceptualno umakne »razumevanju«, pozneje pa mu Heidegger primakne *Dichten* in *Danken*; v imenu *Denken* umakne oznako »filozofija«, vsekakor pa ohrani razsežje oz. dosežje, ki jo sproža poznost in konec filozofije (prim. Heidegger 1995a, 34–51).

6 »Pristno usodno srečanje zgodovinskih govoric je tiho dogodje. A v njem govori usoda biti. V katero govorico prevaja dežela Zahoda?« (»Anaksimandrov izrek« v: Heidegger 1977, 371)

Morda bi veljalo razmisliti, ali bi »pozni« Heidegger ponovno povzel ime »filozofija«, kar nam mimogrede sugerira njegov spis »Kaj je to – filozofija?«, očitno uglašen po njegovem znanem spisu »Kaj je metafizika?« Kaj bi se v tem primeru zgodilo? Filozofija je že kot »prva filozofija« dovolj daleč od »metafizike«, hkrati pa seveda kot »zadnja filozofija« ne dovolj blizu tistemu, kar naznanja mislenje v sosedstvu s pesnjenjem in zahvalnostjo.

»Denken« je seveda tu potrebno razločiti od tega, kar običajno menimo z »mišljenjem« kot psihološko ali logično dispozicijo predstavljanja predmetnosti, v slovenščini je tako smiselno uveljaviti zapis »mislenje«, ki je neposredno izpeljan iz glagola »misliti«. To mislenje je določeno po lastni zadevi, ki ni lastnina tega ali onega prizadevanja, marveč prizadetost od zadeve same, zadeve, ki sicer nosi ime biti, vendar ni niti najmanjšega razloga, sploh pa ne duhovne nadebudnosti, da bi se z njo filozofsko ponašali.

Če pozno Heideggrovo misel opredelimo kot mislenje biti, tako kot Heidegger v pismu Richardsonu (prim. Heidegger 1965, 397–402) dozdevno sam namigne, ji naredimo, ne sicer slabo, a gotovo zgolj polovično uslugo, saj Heidegger prav zavoljo *zadeve mislenja* ime biti, *Sein* zapisuje alternativno z »y« (*Seyn*) ali ga prečrta, vendar prav v *meri* biti, ki zmisli na *raz-merje* četverja *sveta*. Po drugi strani ime biti v poimenovanju *Seinsdenken* odstopi svoj kraj imetju-godu, ki ga Heidegger ustoliči kot *Ereignis-Denken*, *mislenje dogodka* (prim. Heidegger 2013). Mar ne velja ob tem pomisliti, da je ime biti s tem zgolj zamenjano z bolj imenitnim primikom? A *Ereignis* bi v tem primeru pomenil rod biti, *genos*, vendar Heideggro očitno ni do takega rodovnika, čeprav *Ereignis* pušča neki pečat biti, celo prstan biti, kakor bi namignil Nietzsche. Vsekakor zapletena sorodstva, poimenovanja in predvsem *imetje*, ki ga ne gre enačiti ne z lastnino ne z lastnostjo, ne z osvojitvijo ne s prisvojitvijo, marveč preprosto z: »Es gibt ...«, »ima ...«. Vsekakor raba »es gibt«, h kateri naj bi Heideggro zelo zgodaj napeljal Paul Natorp z odstiranjem problematike brezosebnih stavkov (prim. Wolzogen 1988), izkazuje narekovalno sredino, okoli katere kroži tako zgodnja kot pozna Heideggrova misel (prim. Komel 2012).

Skoraj zaključen projekt celokupne izdaje (*Gesamtausgabe*) Heideggrovih »poti, ne del«, nam nudi možnosti, da podrobneje zasledujemo premikanja, odmikanja in izmikanja te vseeno *ene* Heideggrove misli, ne glede na to, koliko enotnosti in edinstvenosti ji pripisujemo. A hkrati nas projekt *Gesamtausgabe*,

ki mu je Heidegger zadnje desetletje svojega življenja namenjal največ časa, postavlja pred nemajhno zagato, ko gre za delitev Heideggrove misli na zgodnjo in pozno, in sicer ne za tisto, ki smo je nekako vajeni in je bila tu tudi omenjena. Zagato je nastavil Heidegger sam, s tem ko je podrobneje določil redosled izhajanja spisov *Skupne izdaje*, ob čemer so posebno mesto dobili spisi od srede tridesetih let naprej, ki jih Heidegger zavestno ni dajal v javnost. Tako so bili *Prispevki o filozofiji (O dogodju)*, ocenjeni kot drugo najpomembnejše Heideggrovo razpravljanje po *Biti in času*, ki najavi drugi bitnozgodovinski začetek, objavljeni pet desetletij po svojem nastanku, ker so po Heideggrovem navodilu morala prej iziti vsa njegova predavanja iz dvajsetih in trideseti let. Vsekakor je Heideggrova doletela ta, recimo, srečna okoliščina, da je izid *Prispevkov* sovpadel z nemškim in evropskih političnim preobratom leta 1989, ki je gotovo sprožil dodatno zanimanje za oznanjeno misel drugega začetka. Ni sicer naš namen, da bi zasledovali in ocenjevali recepcijo Heideggrove misli od začetka celokupne izdaje, kar je sicer lahko hvalevredno opravilo, ki bi vključevalo velik del filozofske »produkcije« zadnjih desetletij. Nedvomno pa velja pomisliti, kaj naj ustrezno s tem redosledom izhajanja tekstov v *Gesamtausgabe* in s spremljajočo recepcijo pravzaprav vzamemo kot *poznega Heideggro* – mar naj se omejimo na to, kar je sicer znano kot njegovo pozno pisanje, in se pri tem opiramo predvsem na tekste, ki jih je izdajal v petdesetih, šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ali pa naj upoštevamo spise, ki so na izrecno Heideggrovo zahtevo lahko izšli šele po izidu teh tekstov in so kot taki tudi učinkovali?

Če je bilo ob izidu *Prispevkov za filozofijo (O dogodju)* to vprašanje še nekako postransko, tega ni mogoče več trditi za izdajo, ki je sicer še v teku, a je že samo s predhodno objavo nekaterih odlomkov iz nje pretresla in tudi dodobra obrnila celotno *Heideggerforschung*. Leta 2014 so »v skladu z načrtom« kot sklepni razdelek *Skupne izdaje* pričeli izhajati Heideggrovi dnevniški zapiski, naslovljeni kot *Črni zvezki*,⁷ ki so še nadalje in tako rekoč brez možnosti

7 Prim. Heidegger 2014a, 2014b, 2014c, 2015a in 2018.

popravila očrnili že tako omajani »družbeno-politični« ugled »mojstra iz Schwarzwalda«. Pogosto neprehodna goščava zabeležk sicer ne obelodani le Heideggrovega podpiranja, pač pa tudi upiranje nacionalsocialističnemu oblastništvu iz odstiranja oblasti razlašanja biti v polaščanju bivajočega. Hkrati nekatere, sicer v celoti vzeto res skopo podane, formulacije razkrinkavajo njegovo »antisemitsko« razpoloženje. Oznako dajemo v narekovaje, kolikor bi se Heidegger po vsej priliki z njo ne strinjal. Izdajatelj Peter Trawny je objavo prvega dela *Črnih zvezkov* pospremil s knjižico (Trawny 2015), v kateri je poskusil opredeliti bitnozgodovinsko zaznamovanost Heideggrovega »antisemitizma«, kar seveda sproži pomislek, kako je mogoče in kaj omogoča, da zgodovina biti na tako skrajn način zajame filozofijo v celoti, da je lahko, ne šele v svojem izhodu, pač pa že v izhodišču, antisemitsko prikrojena, njen mislec pa se izkaže za skrajneža?

Ali pa antisemitizem spada vanjo kot *izvrženost neke vrženosti, izpad neke zapadnosti*, skupaj s protikršćanstvom, protikomunizmom, protikapitalizmom, protiimperializmom, protidemokratizmom, protitotalitarizmom, protievropskostjo, antifilozofijo, da ne gremo naprej v naštevanju? Vse take »anti-« in »proti-« lahko najdemo v *Črnih zvezkih*, če jih seveda iščemo. Očitno je, da »proti« in »anti« kažeta neko temeljno in bistveno zagonetko zgodovine biti in njenega *nasproti*, ki se brezobrazno preobraža v nasprotja ter ustvarja svoja nasprotovanja in nasprotnike, medtem ko niti malo ni znano, čemu gremo naproti? Tako nam bitna zgodovina, če za trenutek pogledamo vanjo, vrne pogled, in bolj ko se skušamo izključiti iz nje, bolj smo vključeni vanjo. Nenazadnje to najbolje izpričuje vrsta razprav Petra Trawnyja kot izdajatelja *Črnih zvezkov*, ki so bile deloma objavljene tudi v reviji *Phainomena* (prim Trawny 2012 in 2014).

Izdaja *Črnih zvezkov* je sicer sprožila pravi vihar v celotni *Heideggerforschung*, nekateri so skočili pokonci, drugi udarili po mizi, tretji odstopili, četrti ogorčeno nastopili, peti prestopili v drug filozofski tabor, šesti poskočili, kako je Heideggrovo ime vendar še vedno imenitno – seveda, njegovo omenjanje nas še naredi za pomembneže (prim. Serafin 2015, Di Cesare 2014, Fabris, Escudero, Trawny, Komel in De la Torre 2014). Po obširnem medijskem pometanju, ki ga je pred kratkim še dodatno podkrepila objava Heideggrovih pisem bratu Fritzu (v: Homolka in Heidegger 2016), je pričakovati, da bosta

po izdaji *Črnih zvezkov* recepcija Heideggrove misli in percepcija njegove osebnosti lahko samo še odklonilni (prim. Krell 2015, Farin in Malpas 2016, Heinz in Kellerer 2016, Mitchell in Trawny 2017; Herrmann in Alfieri 2017 ter Denker in Zaborowski 2017).

A očitno ni postalo problematično le priklanjanje tej, vsaj za nekatere, največji filozofski avtoriteti 20. stoletja, pač pa v nič manjši meri tudi njeno odklanjanje. Avtoriteto si je sicer v prvi vrsti in morda celo nalašč omajal avtor sam, ko je zanj problematična mesta pustil za objavo, po drugi strani pa je tudi poskrbel za neko višjo avtoriteto, ko je objavo izdajalskih *Črnih zvezkov* prihranil za zaključek celokupne izdaje. Tako je dosegel, da je objava kot po načrtu »padla« v svetovno situacijo, ki sebe ne more prav posebej in sploh kakorkoli šteti za moralno privilegirano – ne v razmerju do preteklosti ne v odnosu do prihodnosti. Ne zaznamujejo je le številna družbena navzkrižja, nasprotja, protislovja in nesorazmerja, pač pa predvsem neznansko *pospeševanje* le-teh, ki iz absolutne, a hkrati absurdne samozaverovanosti v lastno učinkovitost niti ne več taji in skriva zvijačnega sprevračanja v mnogotera zavračanja. Kar seveda ne opravičuje Heideggrovega »političnega primanjkljaja« in »značajskih pomanjkljivosti«, ki jih tako radi omenjajo tudi njegovi »zagovorniki«, prav tako pa ne upravičuje tudi politikantskega »poravnavanja računov«, ki nikakor ne vračuna stroškov z nami samimi. Če med pripravo tega besedila slišim vest »svet se spopada z največjo humanitarno krizo po letu 1945« ali »svet je dolžan 380 bilijonov dolarjev« – kaj potem? Naj brezvestno skomignem, komu

pomignem, kaj namignem, naposled pa še malo pomežiknem?⁸

Brati *Črne zvezke* samo na podlagi škandaloznih mest ni nič manj škandalozno kot ta mesta sama.⁹ Je pa tu nedvomno mesto za vnovično branje njegovih prvih povojnih predavanj na freiburški univerzi v študijskem letu 1951/52, torej pet let po administrativni prepovedi univerzitetnega poučevanja leta 1946. Njihovo besedilo namreč povzema vse registre preudarkov, ki jih zasledimo v dnevniških beležkah iz *Črnih zvezkov*, vključno z »opombami« gledi predvojne, vojne in povojne svetovne situacije, nadaljevanke v stopnjevanju tistega, kar predstavlja edino in samo dobivanje na moči, ki ga neprimerno lažje obsojamo, kakor pa da bi presodili o njem.

»Nevarnost je, da dosedanji človek o odločitvah, ki prihajajo – o njihovi posebni zgodovinski podobi ne moremo nič vedeti – misli prekratko in jih zato išče tam, kjer nikoli ne morejo pasti. Kaj je druga svetovna vojna pravzaprav odločila, če ne rečemo nobene o njenih grozljivih posledicah za našo očetnjava, še posebej o rezu skozi njeno sredino? Ta svetovna vojna ni odločila ničesar, če odločitev jemljemo tako visoko in tako široko, da zadeva edinole bistveno usojanje [Wesensgeschichte] človeka na tej Zemlji. Zgolj to, kar je ostalo neodločeno, se nekoliko bolj jasni. Pa tudi tu se znova stopnjuje

339

8 »Iznašli smo srečo – pravijo poslednji ljudje in mežikajo«. Z vseh strani – s pomočjo naše sociologije, psihologije in psihoterapije in še z nekaterimi drugimi sredstvi – skrbimo za to, da bodo vsi ljudje v kratkem na enak način postavljeni v enako stanje enake sreče in da bo zagotovljena enakost blaginje vseh. Kljub tej iznajdbi sreče ljudi žene od ene svetovne vojne v drugo. Ljudstvom mežikajo: mir je odprava [Beseitigung] vojne. Vsekakor bi lahko mir, ki odpravi vojno, zagotovila le vojna. Zoper ta vojni mir začnemo ofenzivo miru, njene napade komaj lahko označimo za miroljubne. Vojna: zagotavljanje miru; mir: odprava vojne. Kako naj bi mir zagotovili s tem, kar mir odpravlja? Ali je tu kaj najgloblje padlo iz tečajev ali pa sploh nikdar še ni bilo v tečajih. Medtem »vojna« in »mir« ostajata kakor dve deščici, ki jih divjaki nenehno drgnejo drugo ob drugo, da bi prižgali ogenj. Vmes se mora poslednji človek gibati v predstavljanju, po katerem je vse zgolj pomežiknjeno in je lahko pomežiknjeno zaradi nedomačnega usojanja, ki modernemu človeku preprečuje gledati čez se in čez svoj način predstavljanja. Zato človek po sili razmer v svoji vrsti predstavljanja, v mežikanju, išče formo za ukrepe, ki naj bi ustvarili svetovni red. So kongresi in konference, komisije in dodatne komisije kaj drugega kot pomežikovalne organizacije pomežikovalnega dogovora nezaupanja in hinavščine?« (Heidegger 2017, 74–75)

9 O hermenevtiki *Črnih zvezkov* sicer posebej pišem v članku, ki bo letos izšel v zborniku *Jenseits von Polemik und Apologie. Die »Schwarzen Hefte« in der Diskussion* (ur. A. Denker in H. Zaborowski, Freiburg-München: Alber).

nevarnost, da to, kar se v tem neodločenem pripravlja za odločitev in zadeva vladanje Zemlji v celoti – to, o čemer moramo odločiti – še enkrat prisilimo v povsod prekratke in zadušljive politično-socialne in moralne kategorije in jih s tem odrinemo iz možne in zadostne osmislitve.« (Heidegger 2017, 61)

Vsekakor velja omeniti tudi okoliščino, da se je Heidegger takoj po drugi svetovni vojni prerinil v ospredje filozofskega zanimanja v svetovnem merilu. Tudi freiburška univerzitetna predavanja leta 1951/52, izdana v samostojni publikaciji leta 1954, so naletela na poseben odziv, saj skoraj ni filozofa pro- ali anti-heideggrovske usmeritve, ki ne bi tako ali drugače navezoval nanje ter navajal, razvijal, poudarjal, ali se vsaj »zapičil« v miselne krilatice, ki jih zasledimo v njih. Recimo, kako znanost ne misli. Naštevaje vseh vzorovanj in vzorcev bi bilo nadvse dolgo in nikakor ne dolgočasno. Hannah Arendt, ki je leta 1952 imela priložnost prisostvovati predavanjem, Heidegger pa ji je tudi osebno bral iz njih,¹⁰ je vprašanje »Kaj se pravi misliti?« napeljalo k označitvi politične razsežnosti zmožnosti-da-mislimo (prim. Arendt 1978) in opuščanja le-te kot ključnega pokazatelja nečloveškosti totalitarnega oblastništva. Gianni Vattimo, ki je sam imel neposredno izkušnjo s prevodom teksta *Kaj se pravi misliti?*, je prav na njegovih krilih vzpostavil vplivno intelektualno gibanje »šibke misli«, *pensiero debole*, zbrano okoli revije *aut aut*, pred kratkim pa se je še vedno na Heideggrovi smeri zavzel za hermenevtični komunizem (prim. Vattimo in Zabala 2011). Tozadevno »zvezo« sicer prekaša že mnogo zgodnejši poskus zagrebškega filozofa Vanje Sutlića (prim. Sutlić 1967), da bi izoblikoval zgodovinsko misljenje,¹¹ ki v enostavnosti odnosa človeka in biti zmore spraviti na plano bistveno potezo sodobnosti kot tistega, kar je *misliti*, kolikor daje misliti.

10 Prim. Arendt in Blücher 1996, 274 in 282. Izvod knjige *Kaj se pravi misliti?* s Heideggrovim posvetilom Hannah Arendt in njenimi podčrtki si je moč ogledati na poveza-vi: <http://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Heidegger-WasHeisstDenken.pdf>.

11 Prim. prispevke o »zgodovinskem mislenju« v reviji *Phainomena* (24, 94-95, 2015 in 25, 96-97, 2016). Alešu Košarju se zahvaljujem za opravljeno prevajalsko in zapis-nikarsko delo.

Prevajalec *Kaj se pravi misliti?*, Aleš Košar, je v slovenščino že prevedel številne Heideggrove razprave. Tu naj omenimo: *Uvod v metafiziko* (1995), *Na poti do govorice* (delno, 1995), *Bit in čas* (delno, 1997), *Razjasnjenja ob Hölderlinovem pesništvu* (delno, 2001) – na ta prevod se navezujeta tudi prevoda študije Petra Szondija o Hölderlinu (2007) in Hölderlinovih *Poetičnih fragmentov* (2012) –, *Sestavki in predavanja* (delno, 2003), *Pogovori s poljske poti* (2004), *Zgodovina biti* (2010) in *O umetnosti* (2015).

Prevod *Kaj se pravi misliti?* izkazuje prevajalsko kvaliteto še nadgradi z novimi prijemi, ki jih pri prevajanju filozofskih del v slovenščino doslej še ne poznamo. Izvirni tekst namreč zahteva, da se nenehno spuščamo v pojasnjevanje tistega, kar razumemo z »misliti«, in se ob tem pa sami učimo misliti. Da bi ohranili to linijo in predvsem dinamiko strukturiranja smiselnosti, se ni mogoče posluževati sprotnih pojasnil in komentarjev k izvirnemu in prevodnemu zapisu, marveč je potrebno doseči tako pojmovno sledljivost, ki bralcem neposredno omogoča vstop v vprašanje o mišljenju na način premisleka samega.

Kot primer lahko vzamemo štiri smiselne kontekste, v katere po navedbi samega avtorja vstopa nemški glagol »heißen« in ki postopoma privedejo do povsem drugih pomenskih možnosti vprašanja »Kaj se pravi misliti?«, kot je podano uvodoma. Enako velja za samo oznako »Denken«, kjer imamo opraviti s prehodom od mišljenja kot psihološke dispozicije, ki po Heideggru prevzema funkcijo predstavljanja, do mišljenja, ki odgovarja na to, *kar je misliti*, se pravi bit bivajočega. Zaradi razvidnosti je bilo v prevodu, tudi na podlagi mnjenja slovenistične stroke, potrebno razlikovati med »mišljenjem« in »mislenjem«. S tem se hkrati v pojmovno rabo začrta premik, ki postopoma proizvede nove možnosti dožemanja, ki so bile predhodno zastrte. Kot nadaljnji dosežek prevoda *Kaj se pravi misliti?* naj prav tako navedemo sklicevanje na besedni nabor *Brižinskih spomenikov*, ki med drugim vsebujejo znake iz pojmovnega sklopa »misli«: »zimizla« (smisel, zavest), »pomislenie« (mislenje), »pomngu« (pomniti), »pomenem« (spomniti se), ki so vpeljane kot vzporednice k staronemškemu izrazu v izvirniku. Na tej podlagi se v kontekstu filozofskega prevoda preobrazijo razmerje do jezika v celoti oziroma jezik sploh šele pokaže svoje mesto v razmerju do misli.

Kot povabilo k branju in študiju naj navedemo uvodne besede:

Da bi zmogli misliti, se moramo učiti. Kaj je učenje? Človek se uči, kolikor svoje dejanje in nehanje spravi do odgovarjanja bistvenostnemu, ki se mu vsakokrat prireče. Mislenja se naučimo, kolikor pazimo na to, kar se da pomisliti.

Naša govorica imenuje npr. to, kar spada k bistvu prijatelja: prijatelj-sko. Temu ustrezno imenujemo zdaj to, kar je v sebi (za) pomisliti: to pomisljivo. Vse pomisljivo da misliti. Ta dar se vselej daje le toliko, kolikor je kot pomisljivo iz sebe že vedno to, kar je treba pomisliti. Zdaj in za naprej ga imenujemo tisto, kar stalno ostaja, ker je od davna in pred vsem v pomislek: to najpomiselnejše. Kaj je to najpomiselnejše? Kako se kaže v našem pomisljivem času?

Najpomiselnejše je, da še ne mislimo: še vedno ne, četudi stanje sveta postaja vse pomisljivejše. (Heidegger 2017, 11–12)

Dean Komel

Bibliografija | Bibliography

Arendt, H. 1978. *The Life of Mind. Thinking – Willing*. New York-London: Harvest/HJB Book.

Arendt, H., in H. Blücher. 1996. *Briefe 1936–1968*. München: Piper Verlag

Barbarić, D. 2016. *Zum anderen Anfang. Studien zum Spätdenken Heideggers*. Freiburg/München: Alber.

Bilban, T. 2012. *Na poti k času*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 2012.

Denker, A., in H. Zaborowski, ur. 2017. *Zur Hermeneutik der »Schwarzen Hefte«: Teilband I*. Freiburg/München: Karl Alber Verlag.

Di Cesare, D. 2014. *Heidegger e gli ebrei. I »Quaderni neri«*. Roma: Bollati Boringhieri.

Fabris, A., J. A. Escudero, P. Trawny, D. Komel in A. R. De la Torre. 2014. *Metafisica e antisemitismo: Quaderni neri di Heidegger tra filosofia e politica*. Pisa: Edizioni ETS.

Farin, I., in J. Malpas, ur. 2016. *Reading Heidegger's Black Notebooks 1931–1941*. Cambridge: MIT Press.

Hegel, G. W. F. 1986. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I. Werke in 20 Bänden. Bd. 18*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

----. 2013. *Oris teorije pravice*. Prev. Z. Kobe. Ljubljana: Krtina.

Heidegger, M. 1965. »Ein Vorwort. Brief an P. William J. Richardson.« *Philosophisches Jahrbuch* 72 (1965): 397–402.

----. 1977. *Holzwege. GA 4*. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 1978. *Wegmarken*. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 1986. *Aus der Erfahrung des Denkens*. Pfullingen: Neske.

----. 1988. *Zur Sache des Denkens*. Tübingen: Niemeyer.

----. 1989. *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis). GA 65*. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 1991. *Kant und das Problem der Metaphysik. GA 3*. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 1995a. *Konec filozofije in naloga mišljenja*. Prev. T. Hribar. *Phainomena* 4 (13–14).

----. 1995b. *Na poti do govorice*. Prev. D. Komel, A. Košar, S. Krušič, V. Snoj. Ljubljana: Slovenska matica.

----. 1997. *Bit in čas*. Prev. T. Hribar, V. Kalan, D. Komel, A. T. Komel, A. Košar, I. Urbančič. Ljubljana: Slovenska matica.

----. 2013. *Zum Ereignis-Denken*. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 2014a. *Überlegungen II–VI (Schwarze Hefte 1931–1938)*. Ur. P. Trawny. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 2014b. *Überlegungen VII–XI (Schwarze Hefte 1938/39)*. Ur. P. Trawny. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 2014c. *Überlegungen XII–XV (Schwarze Hefte 1939–1941)*. Ur. P. Trawny. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 2015a. *Anmerkungen I–V (Schwarze Hefte 1942–1948)*. Ur. P. Trawny. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 2015b. *O umetnosti*. Prev. A. Košar in Samo Krušič. Ljubljana: KUD Apokalipsa.

----. 2016. *Vorträge. GA 80.1*. Frankfurt/M.: Klostermann.

----. 2017. *Kaj se pravi misliti*. Prev. Aleš Košar. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

----. 2018. *Anmerkungen VI–IX (Schwarze Hefte 1948/49–1951)*. Ur. P. Trawny. Frankfurt/M.: Klostermann.

Heinz, M., in S. Kellerer, ur. 2016. *Martin Heideggers »Schwarze Hefte«: Eine philosophisch-politische Debatte*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

Herrmann, F. W. von, in F. Alfieri. 2017. *Martin Heidegger. Die Wahrheit über die Schwarzen Hefte*. Berlin: Dunker&Humblot.

Homolka, W., in A. Heidegger. 2016. *Heidegger und der Antisemitismus. Positionen im Widerstreit. Mit Briefen von Martin und Fritz Heidegger*. Freiburg: Herder Verlag.

344 Komel, D. 2007. »Vom hermeneutischen Bezug.« V *Das Spätwerk Heideggers, Ereignis–Sage–Geviert*, ur. D. Barbarić. Würzburg: Königshausen & Neumann.

----. 2012. »Odstrtje svetovnosti pri Martinu Heideggerju.« *Časopis za kritiko znanosti* 39 (248): 101–108.

----. 2017. »Kontemporalität als Fragehorizont der Philosophie.« V *Das interpretative Universum: Dimitri Ginev zum 60. Geburtstag*, ur. P. Angelova, J. Andreev in E. Lenskym, 471–483. Würzburg: Königshausen & Neumann.

Krell, D. F. 2015. *Ecstasy, Catastrophe. Heidegger from Being and Time to the Black Notebooks*. New York: SUNY Press.

Mitchell, A., in P. Trawny, ur. 2017. *Heidegger's Black Notebooks: Responses to Anti-Semitism*. New York: Columbia University Press.

Serafin, A. 2015: »A Reception History of the Black Notebooks.« *Gatherings. The Heidegger Circle Annual* 5 (Special Issue): 118–142.

Snoj, M. 2015. *Slovenski etimološki slovar*. <http://www.fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar>. Zadnji dostop 23. 7. 2018.

Sutlić, V. 1967. *Bit i suvremenost. S Marxom i Heideggerom na putu k povijesnom mišljenju*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Šadić, R. in B. Pešić, ur. 2017. *Heideggerov kraj*. Tuzla – Zagreb: Centar za kulturu i edukaciju »Logos« – Hrvatsko društvo »Karl Jaspers«.

Trawny, P. 2012. »Medij in odsotnost revolucije.« *Phainomena* 20 (76-77-78): 89–97.

----. 2014. »Europa und Revolution.« *Phainomena* 23 (88-89): 127–142.

----. 2015. *Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung*. Frankfurt/M.: Klostermann.

Vattimo, G., in S. Zabala. 2011. *Hermeneutic Communism. From Heidegger to Marx*. New York: Columbia University Press.

Wolzogen, Ch. von. 1988. »'Es gibt'. Heidegger und Natorps ›Praktische Philosophie‹.« V *Heidegger und die praktische Philosophie*, ur. A. Gethmann-Siefert in O. Pöggeler, 313–337. Frankfurt/M. Suhrkamp.